

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена аналізу історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщини, здійснених Південно-Західним Відділом Імператорського Російського Географічного Товариства.

Ключові слова: Південно-Західний Відділ, краєзнавство, Чернігівщина.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливої актуальності набувають питання дослідження регіональної історії. Важливого значення при цьому мають проблеми, пов'язані з формуванням ментальності, рис характеру, ідентичності традицій, значення релігійного, правового чинника українського народу. В наш час вивчення історико-краєзнавчих досліджень постає не тільки, як частина етнографічних розвідок, а як один із перспективних розділів історичної науки, оскільки дозволяє з'ясувати етапи формування територіальних меж, традицій, різних особливостей життя, що у сукупності дає можливість створити цілісний образ найхарактерніших рис українського народу.

13 лютого 1873 р. у м. Києві в приміщенні Державного банку відбулося офіційне відкриття Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства. Головою організації став Г. Галаган, керівником справ назначили П. Чубинського, його заступником О. Русова. Членами засновниками було обрано В.Л. Беренштама, В.І. Бооля, М.Х. Бунге, Ф.К. Волкова, П.І. Житецького, О.В. Клосовського, М.О. Константиновича, В.Х. Кравцова, М.М. Левченка, М.В. Лисенка, П.К. Любимова, О.О. Русова, Ю.Ю. Цвітковського, П.П. Чубинського та ін. [3, 31]. Провідне місце серед представників Відділу займали діячі Київської та Чернігівської губерній. Від останньої до складу Відділу увійшли О.М. Лазаревський, Л.О. Милорадович, О.І. Ханенко, О.Ф. Ліндфорс, В.В. Тарновський, М.О. Константинович, М.І. Тхоржевський, С.Д. Ніс, П.С. Іващенко, А.А. Кандиба та інші [7, арк. 2-5]. За три з половиною роки своєї діяльності Відділ перетворився на потужний науково-дослідний центр, який ставив мету вивчити та дослідити етнографічні, фольклорні, географічні, статистичні, правові особливості життя українського народу. Діяльність Південно-Західного Відділу стала предметом вивчення значного кола дослідників, починаючи від дійсних членів Відділу і закінчуючи представниками історичної науки сьогодні. Загалом, історіографію обраної теми можна поділити на наступні періоди: дорадянський (кінець XIX – початок XX ст.), радянський (20-80-ті роки XX ст.) та сучасний (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Проте у жодному із зазначених етапах не йшла мова про вивчення історико-краєзнавчих

досліджень на території Чернігівської губернії. У даній статті зроблено спробу розкрити ці аспекти проблеми.

Історико-краєзнавчі дослідження представників Південно-Західного Відділу на Чернігівщині можна умовно розділити за напрямками, а саме – етнографічні (фольклорні), соціально-економічні, правові, статистичні та географічні.

Перший напрямок досліджень посідає одне з провідних місць. Етнографічними та фольклорними дослідженнями займалися П.С. Іващенко, А.І. Лоначевський, М.М. Левченко, І. Новицький, К. Кибальчич, М. Вербицький, С. Ніс та інші. Учені зазначали, що Чернігівщина з давніх часів була багатою на подібний матеріал, але не налагоджені шляхи сполучення призводили до певних незручностей в організації та проведенні експедицій.

М.М. Левченко – відомий етнограф, дійсний член Південно-Західного Відділу здійснив етнографічну експедицію з метою зібрання відповідного матеріалу в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Предметом дослідження стало житло населення, а саме – техніка будівництва, головні частини будівель, їх подібні та відмінні риси. Наслідком експедиції була його опублікована робота «Несколько данных о жилищах и пище Южноруссов». На основі зібраного матеріалу автор провів порівняльний аналіз техніки будівництва житла населення, що межувало з білоруськими землями. Автор стверджував, що рідко у південнорусів (тобто в українців) зустрічалися квадратні вікна по три скла у кожному із дев'яти рядків, іноді траплялися вікна, округлені зверху. Особливо це було характерно для Чернігівської та Полтавської губерній. Основну частину дахів робили із соломи, проте на Поліссі, в північній частині Чернігівської губернії, дахи робили із драні, іноді із гонту, але це могла дозволити собі лише заможна частина населення. Митою соломою крили лише дахи господарських споруд, такі, як комори та хліви. Автор зазначав, що будинки мали сіні, зазвичай, від п'яти до семи сажнів довжиною і до трьох шириною. Найменші будинки зустрічалися в Чернігівській губернії, оскільки територія була найбіднішою та відсталою у соціально-економічному розвитку серед інших губерній України.

Свого часу ще М. Домонтович у роботі «Опис Чернігівської губернії» зазначав, що у Суразькому уїзді на Чернігівщині, як правило, зустрічалися будинки в один сажень довжиною та шириною [2, 136-137]. Їх будували в одне чи у два приміщення, становили фасадом на вулицю, або з вузькою стороною з одним правилом, щоб лицева сторона була звернена на південь, південний схід, тільки не на східну сторону [2, 143]. Таке розташування садиби використовували для того, щоб будинок відокремлювався від вулиці дворичем. Але таке розміщення будівель зустрічалося досить рідко, найчастіше у шляхти Радомишленського уїзду та у козаків Чернігівської і Полтавської губерній [13, 136-137]. Курні хати притаманні території Полісся,

зокрема чернігівській землі. Тут селяни топили свої будинки дровами. Виключення становила південна частина Чернігівщини. По всій малоросійській території у Поліссі та у північній частині Чернігівщини двір та город оточувалися частоколом із колотих дров. У деякій частині губернії люди робили ворота із дошок з дахом. Калитка зустрічалась досить рідко, лише у заможних людей. Важливим атрибутом сільського життя являлась церква. М. Левченко у своїй роботі згадував, що найдавніша церква була з басанью, оточена критими галереями. На другу половину XIX ст. такі церкви були рідкістю. Їх можна було побачити лише на Чернігівщині, зокрема в Городецькому уїзді с. Андріївка [13, 143-144].

Наступною слід згадати роботу П.С. Іващенко «Павло Братця и Прокоп Дуб кобзари Нежинского уезда Черниговской губернии» [17, 272]. Вона цікава тим, що автор на противагу О. Русову, який у своїй роботі про Остапа Вересая стверджував, що той – останній кобзар на Україні, що співав старі пісні та думи, знайшов нових кобзарів у Ніжині. Вокально-інструментальний репертуар у обох був однаковий з тією різницею, що молодший бандурист Прокоп Дуб гірше знав пісні, ніж старший кобзар. Чіткий поділ фольклорного матеріалу був відсутній. Бандуристи умовно ділили репертуар на пісні про старовину, сатиричні та гумористичні. Безперечно, зібраний матеріал мав велике значення для розвитку української фольклористичної галузі, особливо для тієї, яка стосувалася народних дум, оскільки через народну творчість можна досліджувати історію козацьких часів, уявлення людей про ті чи інші події та явища. Під час обговорення праці П.С. Іващенко на засідання Відділу, його представники зазначили, що автор зробив вагомий внесок у дослідження кобзарства. Водночас А.І. Лоначевський зауважив, що на Чернігівщині, зокрема у Новгород-Сіверському, живуть місцеві кобзарі, до яких весною приходять близько тридцяти людей. Вони співають місцевою мовою, яка притаманна для північної частини губернії. Ф. Волков, зазначав, що в Радомишльському уїзді Чернігівської губернії діяла консерваторія лірників і співаків, куди відправляли для навчання дітей [14, 114].

Подібний матеріал (кобзарські, лірницькі пісні, народні оповідання) знаходимо у записах Л. Ільницького, К. Кибальчича, І. Новицького, А. Шишацький-Іліча. Етнографи власноруч збирали на записували матеріал на території Чернігівщини, а саме Борзнянського, Городянського, Глухівського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Новгород-Сіверського, Остерського та Сосницького уїздів. Окремою збіркою записані купальські пісні та пісні на вечорницях на Чернігівщині. І. Новицький надіслав у користування Відділу матеріал з Козелецького повіту [16, 25]. На зазначеній території окремо працювали над збором етнографічного та фольклорного матеріалу П. Косач, І. Новицький, М. Вербицький, Д. Мороз. Записи І.А. Семенцової (17 заговорів,

повір'я та місцеві забобони) були зроблені у 1876 р. спеціально для Географічного Товариства у с. Будище Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Також окремо йшли легенди, зібрані на Чернігівщині. За протоколами засідань Відділу № 1 та № 2 за 1875 р. можна виокремити рукописні матеріали, що надходили до редакції. Серед них достатня кількість інформації надіслана з Чернігівщини. С. Ліндфорс передала до Відділу збірник з п'ятдесяти пісень, три історичні думи, байки, повір'я та приказки [18, 317]. Через П. Чубинського. А. Кандиба передав 39 приказок, зібраних у Конотопському уїзді Чернігівської губернії. О. Русов передав до Відділу роботу «Опис с. Ловані» Чернігівської губернії [18, 318].

Варто згадати про одного з найактивніших діячів Південно-Західного Відділу – С.Д. Носа. Він мав досить дружні відносини з багатьма представниками організації, зокрема із М. Юзефовичем. Він запросив С. Носу в гості з приводу приїзду до Києва І.С. Аксакова, який вивчав на той час українські ярмарки. С. Ніс не тільки вразив присутніх зібраним етнографічним матеріалом, а й майстерністю виконання народних пісень. Він так писав у своїх споминах: «У Юзефовича в присутствіи Аксакова я исполнил разные малорусские песни, чтоб ознакомить его с ними. Мое пение произвело впечатление на присутствующих, среди которых находился Н.А. Ригельман и А.Л. Метлинский. Наши песни настолько сильны, что даже флегматичную натуру Н. Ригельмана вдохновили и привели в восхищение, особенно от песни «Ой хмелю мій, хмелю, де ти зиму зимував». Он вскочил с кресла и закричал: это красота, сколько душевной правды в этих цветках. Н.А. Ригельман и А.Л. Метлинский решили наложить на слова ноты и выдать отдельно. Для этого пригласили чеха Голи, который положил на ноты мои напевы, всего 200 песен» [14, 512]. Роботи були надруковані за допомогою Відділу. Також С. Ніс надав у користування етнографічного музею Відділу свої зібрання старовинного одягу та зброї. На одному із засідань П. Чубинський повідомив присутніх, що С. Ніс передав до Відділу 1173 пісні, починаючи від дум та причитаній, казок – 81, загадок – 158, 873 народних оповідання, 881 слово для лексикуна. До музею дослідник передав етнографічні матеріали (337 номерів, які належать до відділу їжі, 120 описів одягу, 71 опис народних приміщень). Також С. Ніс надіслав власні узагальнюючі висновки по матеріалам, що збиралися ним упродовж сімнадцяти років. П. Чубинський зазначав, що такої великої кількості матеріалу не надіслав жоден співробітник Відділу. Вони були використані В. Антоновичем, М. Драгомановим, П. Чубинським та А. Метлинським під час складання етнографічних збірок. Для опрацювання записів С. Носу Відділ організував спеціальну Комісію, до якої входили К.І. Кібальчич (пісні культу), О. Лисицин і Р. Синицький (пісні з особистого життя), Ф. Вовк і Я. Новицький (родинні пісні), Г. Цвітковський і М. Рудченко

(економічні пісні), В. Антонович (політичні пісні), М. Драгоманов і В. Беренштам (мистецтво і навчання в піснях) [18, 100]. Крім цього, С. Ніс надавав свої матеріали до редакції газети «Київський телеграф». Велика кількість етнографічних записів («О Конотопе», «По поводу спектакля в Чернигове 12 февраля 1862 г.», «Отношение панов к селянам», «Украинцы чи русины», «По поводу смерти А. Метлинского», весільні пісні) знаходилася у В.П. Науменка, дійсного члена Відділу. Серед етнографічного матеріалу були записи різних заміток, статей, розповідей, наприклад, «Голубова верба», «Материалы по поводу громового процесса Дарии Фаворовской Конотопского уезда 1860 г.». Російський композитор О. Фомінцин із замітки, надрукованої в газеті «Порядок» про ліквідацію Південно-Західного Відділу, дізнався, що залишилося багато неопрацьованого етнографічного матеріалу, особливо українських пісень, які передав у користування С. Ніс. Композитор прохав Президію Російського Географічного Товариства передати йому ці матеріали для ознайомлення і майбутнього використання [18, 93].

Вагоме місце у соціально-економічних дослідженнях посідає робота дійсного члена Відділу, професора Ніжинського ліцею імені кн. Безбородька М.П. Яснопольського «Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к северо-западным рынкам» [1, арк. 2]. Для автора матеріалами для дослідження даної теми слугували роботи експедицій Імператорського вільного Економічного та Російського Географічного Товариства з вивчення хлібної торгівлі в Російській імперії у 60-70-х роках ХІХ ст. Доповідь М. Яснопольського викликала жваву дискусію та обговорення серед діячів Відділу. Було вирішено опублікувати її у повному обсязі у першому томі «Записок» [1, арк. 2]. Автор розвідки звернув увагу на важливе значення вигідного збуту по високим цінам хлібної продукції в південно-західному краї. Внаслідок селянської реформи власників землі ставало більше. В південно-західній місцевості колишні кріпосні селяни переходили до розряду селян-власників, які мали змогу викуповувати земельні наділи. У Чернігівській губернії відсоток селян-власників був досить високим (76, 2 %) [19, 194-195]. Боршно тут коштувало 3 руб. 82 коп. На півночі губернії у зазначений період почали виникати шерстяні та суконні фабрики [19, 199]. Мешканці Чернігівщини отримали змогу продавати хлібну продукцію в прибалтійській землі. До 70-х років ХІХ ст. це було майже неможливо за відсутності шляхів сполучення [19, 201], що призвело до негативних тенденцій в економічному розвитку регіону.

Ф.К. Волков досліджував українські ярмарки. У його роботі «О сельской кустарной промышленности» представлені сільські ярмарки Фастова, Ніжина та Борисполя. Особливо детально він описав ярмар-

ки, що проходили у Борисполі.

Дійсний член Відділу Н.С. Тумасов на одному із засідань організації прочитав реферат професора Київської академії А. Розова «Об опасности, угрожающей пчеловодству в Сосницком уезде Черниговской губернии от мух особого рода», у якому автор детально охарактеризував розвиток бджільництва у Чернігівській губернії. Місцеві пасічники звернули увагу на появу незвичайної комахи, яка походила від місцевих видів земляних ос. У порівнянні зі звичайними осами, вона була набагато більше у розмірах, і тому її називали «мухомю». Цей матеріал був переданий до окремого комітету з бджільництва «Киевского общества естествоиспытателей» [17, 15].

Розпочавши збирати інформацію щодо розвитку кустарної промисловості за 1875 р., до Відділу надійшло багато матеріалу, для редагування якого була створена комісія у складі В. Антоновича, А. Антеповича, Ф. Волкова, В. Беренштана, П. Чубинського, О. Кониського, Н. Тумасова, В. Тарновського, Г.Цвітковського. Відомості стосувались різних видів товару, який привозився з Чернігівської губернії та користувався попитом серед місцевого люду. Так наприклад, було встановлено, що з Чернігова та Остра на торги привозили глиняний посуд, з Ніжина та Глухівського уїзду – черевики, мотузки, чоботи, з Остра та взагалі з Чернігівщини везли коробки, дошки, скрипки тощо [7, арк. 63]. Майстри с. Березного Чернігівської губернії поставляли шкіру, овчину, шапки, хустини, рушники, одяг, головні убори, колеса та вози [7, арк. 75-76].

У березні 1875 р. на черговому засіданні Південно-Західного Відділу П. Чубинський зазначав, що якщо в галузі етнографії зроблено достатньо багато, то статистика залишилася поза увагою дослідників. Статистичні дані в основному охоплювали велику територію й не конкретизували певну місцевість [17, 37]. Особливого розвитку у ХІХ – на початку ХХ ст. набула земська статистика. Серед найвідоміших представників даного напрямку слід відзначити Д.П. Журавського та М.І. Зібера. У 1851 р. Д. Журавський склав «План статистичного опису губерній Київського учбового округу...». Два перших розділи він присвятив опису промисловості. У першому автор розділив промислові об'єкти за галузями та за місцем розташування. На підставі такого розподілу Д. Журавський пропонував досліджувати соціальні явища населення: склад робітників в губерніях, їх походження та сімейний стан, склад фабричного персоналу, рівень заробітної плати в залежності від категорії. У другій частині автор пропонував давати більш детальні свідчення по кожній галузі або з кожної великої фабрики. Це мали бути відомості про стан та якість обладнання, наявність сировини, виготовлену продукцію та її реалізацію, річний баланс фабрики та матеріальний стан підприємства. Таким чином, складена Д.П. Журавським система вивчала не тільки рівень розвитку промисловості, а й піднімала пи-

тання соціальних відносин серед робітників [4].

Серед розробки статистичних програм вагоме місце посідає робота М.І. Зібера – дійсного члена Південно-Західного Відділу. Учений склав програму, мета якої полягала в тому, що через відповідь на питання визначався бюджет тієї чи іншої групи населення [6, 1]. Програма складалася із трьох частин, кожна з яких ділилася на підрозділи. Перша частина присвячувалася загальним відомостям про населення, куди входили питання кількості населення, статевого, вікового й національного складу, характеристика розподілу праці між різними групами працюючих, зміна структури споживання для одних і тих самих груп в динаміці, характеристика існуючих систем промислового господарства (ремісницькі, мануфактурні, фабричні), частина виробленої продукції, яка була спожита на місці та реалізована за межі [6, 6]. Прогресивним явищем у програмі М. Зібера було те, що питання більше стосувалися впливу виробництва на становище робітників, рівень освіченості та грамотності, ніж методам та системам процесу виробництва. Таким чином, програма піднімала соціальні проблеми в тогочасному суспільстві [17, 9]. Варто зазначити, що урядові програми взагалі не виокремлювали подібних питань. Фактично М.І. Зібер запропонував статистичній науці розробляти дані за допомогою комбінаційних таблиць та метод середніх величин. У західноєвропейських державах подібні методи взагалі не використовувалися. В Україні програма М. Зібера була єдиною, яка проіснувала до радянських часів. Вперше її застосували для вивчення статистичних даних с. Кашовки Довжицької волості Чернігівського уїзду.

Ідеї М. Зібера знайшли своє продовження у роботі відомого чернігівського земського статиста О.П. Шлікевича. Він перший використав розроблені комбінаційні таблиці М. Зібера на практиці, зумівши згрупувати статистичні дані про розмір землеволодіння, кількість худоби, робітників та орендної землі. У подальшому, використовуючи комбінаційний метод, О. Шлікевич, разом з іншими статистами Чернігівського земства, розробив таблицю за чотирма ознаками для господарств і селищ Козелецького повіту Чернігівської губернії.

У свою чергу П. Чубинський наголошував, що розроблення статистичної програми надає можливість провести реєстрацію поземельної власності в південно-західному краї, визначити кількість земель та угідь і розподіл землеволодіння між різними верствами суспільства. У південно-західному краї внаслідок обезземленого викупу селянських наділів, в Полтавській та Чернігівській губерніях внаслідок розмежування земельних наділів, потрібно було вивчити ситуацію та отримати точні дані про землеволодіння після проведеної селянської реформи. З цієї причини Відділ звернувся з проханням до місцевих закладів, земських управ та межових комісій зібрати спеціальну інформацію про річні врожаї, ціни, життєві припаси та розміри заробітної

плати, сільськогосподарський та економічний побут населення [17, 37]. Ця інформація була необхідна і для вивчення питань народжуваності, шлюбів, смертності. Відділ зазначав, що доцільно було б створити спеціальні статистичні станції, подібні до метеорологічних [17, 38]. Таким чином, розпочалася робота щодо організації вивчення статистичних даних південно-західного краю.

Подальша робота Відділу була направлена на розробку спеціальної програми для збору географічного матеріалу. Вона складалася із 18 параграфів. Перша частина програми присвячувалася топографії. До редакції мали надходити не лише географічні дані про місцевість, а й схеми, малюнки. Потрібно було вказати, до якої губернії, уїзду, волості належить місцевість, яку носить назву (офіційну і неофіційну), її топографічне походження. Дану частину програми розглядали на прикладі південної частини Сосницького уїзду Чернігівської губернії (м. Стенок). Наступна частина мала містити відомості про населення. Крім того потрібно було вказати кількість вулиць, перевулків, наявність тротуарів, розташування будинків, присадибних ділянок тощо [17, 1-2]. Інші частини присвячувалися орографії, гідрографії, пунктам сполучення, ґрунтам, клімату та опису явищ природи, рослинам, тваринам, історії населеного пункту [17, 3-14]. Окрему частину складали питання, пов'язані з їжею та рослинами, які використовувалися в харчуванні.

У географічних дослідженнях особливе значення мали роботи В.Р. Лисенка «Медико-топографическое описание города Тараша (Киевской губернии)» та С.Ліндфорс про опис с. Олешня Чернігівської губернії.

Останнім напрямком історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщині став правовий аспект. Уродженець Чернігівщини О. Кістяківський, один з найвідоміших правознавців того періоду, підготував програму для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів, які послужили основою для створення вітчизняного кримінального права. Перше видання було надруковано в «Университетских известиях» 1874 р. Відповідно до цієї програми, за допомогою створеної мережі кореспондентів О. Кістяківський зібрав багато матеріалу про звичаєве право українців з губерній Лівобережної України, серед яких провідне місце належало Чернігівській губернії. Робота складалася із програми І.Я. Фойницького та П. Єфименка. Загалом останній складав програму, а І.Я. Фойницький лише систематизував та редагував текст [8, арк. 9-10]. До О. Кістяківського вивчення юридичних звичаїв та народного права здебільшого велося випадково. Перші свідчення з'явилися під час дослідження етнографічного матеріалу. У 1862 р. була опублікована «Программа обычного права» Г. Мулова [8, арк. 15-16]. Більш відомою стала програма, опублікована у 1864 р. етнографічним відділенням Російського Географічного Товариства. Вона складалася з 15 питань, які відносилися до звичайного кримінального права [8, арк. 6-7]. У 1875 р. В. Майнов, секретар

етнографічного відділення Російського Географічного Товариства, в журналі «Знання» надрукував свою програму для збору народних юридичних звичаїв. І хоча він був представником Російського Географічного Товариства, проте його програма дещо відрізнялась. У ній з'явилися нові питання відносно громадянського, кримінального та міжнародного права. Основою для роботи О. Кістяківського стала програма, видана етнографічним відділенням Імператорського Російського Географічного Товариства у 1864 р. Проте, вона охоплювала не всі сторони суспільного життя, тому правник значно доповнив її [8, арк. 12]. Він вважав, що крім волосного суду, який розглядав справи за законом, є народний – суд старших людей, селянського люду, який судить за народними звичаями та обрядами. [8, арк. 14-15].

П. Чубинський стояв у витоків вивчення звичаєвого права у Південно-Західному Відділі. З цього приводу О. Кістяківський писав, що П. Чубинський був одним із перших, хто надрукував у 1862 р. працю про звичаєве право Малоросії. Тоді ж ним було складено й надруковано в «Київських губернських відомостях» програму для збирання матеріалів зі звичаєвого права. Професор повністю погоджувався з П. Чубинським, який пов'язував розвиток правової науки з етнографічними особливостями певного регіону. О. Кістяківський висловлював свою подяку тим діячам, які допомогли у видавництві програми. Серед них були представники Чернігівщини, які одночасно працювали в Південно-Західному Відділі (М. Константинович – інспектор народного училища, священники с. Самкович Новозибського уїзду, с. Олбина Остерського уїзду Чернігівської губернії) [8, арк. 1].

В ході реалізації програми було отримано багато матеріалу, особливо по Чернігівській губернії. Так М. Кістяківський (брат О. Кістяківського) один із перших надіслав свої нотатки, зібрані в с. Городище Сосницького уїзду Чернігівської губернії. Він повідомляв, що в даній місцевості за злочини, в основному, назначають штрафи, суспільні роботи або позбавлення волі. Зустрічалися тілесні покарання у вигляді побиття різками, що вважалося великим соромом [9, арк. 1]. За конокрадство людину карали на короткий термін позбавлення волі [9, арк. 2]. Основна частина місцевого люду виступала проти смертної кари, але вважала, що за вбивство людина мусила отримати смертний вирок.

Важливу інформацію стосовно традицій місцевого люду Чернігівщини з кримінального права надав О. Кістяківському М. Журавченко з с. Овжив Чернігівської волості Кролевецького уїзду Чернігівської губернії. Він стверджував, що злочини люди здійснюють від неправильного виховання батьків [10, арк. 1-2]. М. Журавченко також описав сімейні відносини в сільській місцевості [12, арк. 6-8], стосунки місцевого люду з грабіжниками [11, арк. 2-7].

Безперечно, отриманий матеріал був вагомим

джерелом у правових дослідженнях, оскільки дозволяв створити узагальнюючу працю з народної правової культури українців. О. Кістяківський, вивчаючи правову культуру українських селян, повністю погоджувався з думками П. Чубинського, який стверджував, що в народних правових звичаях розкриваються риси ментальності, характеру народу, у якого ідеї користі, правди і моралі різко не розмежовуються. Звичаї та право народу витікають із умов його життя і його моральних понять. Зрозуміти юридичні звичаї народу можна лише зрозумівши його світогляд. Це був позитивний досвід у вивченні звичаєвого права, яким скористалися представники Російського Географічного Товариства. Вони у 1876 р. організували спеціальну комісію, до складу якої увійшли П. Чубинський та О. Кістяківський.

Таким чином, в результаті історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині представники Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства отримали рукописні записи, відповіді на статистичну і географічну програми, програму зі звичаєвого права, здійснили етнографічні розвідки. На початку 1876 р. Відділ планував опублікувати десять томів наукових праць, але був ліквідований Емським указом 1876 р.

Посилання

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 2, спр. 2, 2 арк.
2. Домонтович М. Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 685 с.
3. Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 р.) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Книга 5. – С. 31-36.
4. Журавський Д. План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской, Подольской губерний / Д. Журавський // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1852. – Т.1. – 59 с.
5. Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія / Р. Засс // Дзвін. – 1991. – 12 грудня. – С. 120-125.
6. Зибер Н.И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Н. Зибер. – К.: Типография Фрица, 1875. – 43 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 2, спр. 6777, 391 арк.
8. ІР НБУВ, ф. 2, спр. 6772-6773, 17 арк.
9. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 217, 10 арк.
10. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 218, 12 арк.
11. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 240, 12 арк.
12. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 241, 136 арк.
13. Левченко М.М. Несколько данных о жилищах и пище Южноруссов / М. Левченко // Записки Юго-Западного Отдела. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – С. 135-150.
14. Нос С. Страницка из моих воспоминаний (Документы, известия и заметки) / С.Нос // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 509-513.
15. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 г. Составлен правителем дел Отдела П.П. Чубинским. – К.: Типография Губернского управления, 1874. – 23 с.
16. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Импе-

раторского Российского Географического Общества за 1874 г. Составлен правителем дел Отдела П.П. Чубинским. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. – 43 с.

17. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 г. Составлен правителем дел Отдела А.Д. Антеповичем. – К.: Типография М.П. Фрица., 1876. – 47 с.

18. Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ / Ф.Савченко. – Харків-Київ, 1930. – 402 с.

19. Яснопольский Н.В. Изменения направления хлебной торговли с проведением железных дорог / Н. Яснопольский // Записки Юго-Западного Отдела. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – С. 193-234.

Мохир Л.В. Историко-краеведческие исследования Юго-Западного Отдела в Черниговской губернии

Статья посвящена анализу историко-краеведческих исследований на территории Черниговской губернии, проведенных представителями Юго-Западного Отдела.

Ключевые слова: Юго-Западный Отдел, краеведение, Черниговская губерния.

Mokhir L.V. Historical and naturalistic studies of Chernihiv region by South-West Department

The article is devoted to the problem of historical and naturalistic studies of Chernihiv region by South-West Department.

Key words: Chernihiv region, South-West Department, historical, naturalistic studies.

04.03.2013 р.

УДК 929: 31 (477. 51) «1851/1940» Варзар

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКИЙ СТАТИСТИК В.Є. ВАРЗАР: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті йдеться про життєвий шлях та громадську діяльність статистика, гласного Чернігівського повітового та губернського земських зібрань В.Є. Варзара (1851–1940).

Ключові слова: В.Є. Варзар, Чернігів, земство, гласний, статистик.

Василь Єгорович Варзар (1851-1940) – відомий учений-статистик та громадський діяч. Його життєвому шляху та діяльності присвячено низку наукових праць [1]. Втім, земська статистична й громадська діяльність В.Є. Варзара у Чернігівській губернії не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Народився В.Є. Варзар 4 (16) грудня 1851 р. у м.Любліні (Польща) в родині підпоручика російської армії Георгія Олексійовича Варзара, родом з Херсона [2, 45-46]. Його батько розпочав військову кар'єру рядовим у Волинському піхотному полку в 1835 р., брав участь у кавказьких війнах, військових діях у

Угорщині в 1848 р. та обороні Севастополя під час Кримської війни 1853-1856 рр. У 1862 р. у чині майора він був відряджений до Чернігівського батальйону внутрішньої сторожі. Г.О. Варзар був нагороджений орденами св. Станіслава 3 та св. Володимира 4 ступеня. У 1871 р. за станом здоров'я він вийшов у відставку у чині підполковника й оселився у Чернігові [3, 68-69], де пройшло дитинство В.Є. Варзара.

Освіту він здобув у Чернігівській гімназії, яку закінчив у 1869 р., Київському університеті св. Володимира, де слухав лекції відомого економіста М.Х. Бунге, майбутнього міністра фінансів та Голови Комітету міністрів Російської імперії, і Петербурзькому технологічному інституті.

У Чернігові В.Є. Варзар входив до складу напівлегального гімназійного гуртка самоосвіти, яким керував його друг, у майбутньому відомий громадський діяч та лікар Л.С. Гінзбург. Під його впливом В.Є. Варзар перейнявся революційними ідеями й пізніше, навчаючись у Петербурзі, разом з Л.С. Гінзбургом на початку 1870-х рр. створив народницький гурток. Він підтримував зв'язки з подібними організаціями Росії та журналом «Вперед», який видавав у Женеві П.Л. Лавров [4, 9]. За дорученням гуртка В.Є. Варзар під псевдонімом «Андрей Иванов» написав популярну брошуру «Хитрая механика», видану 1874 р. в Женеві [5]. Вона відіграла певну роль у розгортанні революційної пропаганди, оскільки у доступній формі розкривала антинародну сутність податкової політики царського уряду й витримала десятки видань.

У 1873 р. В.Є. Варзар був відряджений Технологічним інститутом на Всесвітню виставку. Він відвідав Париж і Цюрих, де познайомився з П.Л. Лавровим, установив контакти з колонією емігрантів та паризьких комунарів. У Цюриху В.Є. Варзар зустрівся із сестрами Рашевськими, одна з яких – Олександра Григорівна – стала його дружиною [4, 9].

Участь В.Є. Варзара та його дружини О.Г. Варзар у народницькому русі знайшла відображення у мемуарах відомих народників М.Г. Кулябко-Корецького [6] та І.І. Ясинського [7].

Після закінчення в 1874 р. Петербурзького технологічного інституту В.Є. Варзару довелося «по семейным делам поехать на родину в Чернигов» [8, 7], де протягом 1876-1892 рр. він працював у земських установах. У подружжя В.Є. та О.Г. Варзар народились сини Василь (1874-1960), Дмитро (1882 - ?) та дочка Катерина (1875-1926) [2, 45; 3, 67-68]. В.Є. Варзар придбав хутір Уборок біля с. Виблі Чернігівського повіту [9, 19], який надавав йому майновий ценз для участі у виборах до органів земського самоврядування.

В.Є. Варзар розпочав земську службу статистиком у створеному при Чернігівській губернській земській управі 7 лютого 1876 р. статистичному відділенні. Співробітникам відділення В.Є. Варзару, П.П. Червінському, О.О. Русову було поставлено завдання під керівництвом члена управи М.О. Кон-